

KOLOZSVÁRI BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

A BETHLEN-KOLLÉGIUM
TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNYEINEK
TÖRTÉNETE

ÍRTA
Id. NAGY GÉZA

KOLOZSVÁR, 1947
MINERVA IRODALMI ÉS. NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T.

*Erdélyi Tudományos Intézet
Kolozsvár, Arany János-u. 11.*

1.

A kollégium könyvtárának keletkezése egybeesik magának az iskolának születésével.¹ Erdély legmostohább, legviszontagságosabb korszakában, a XVII. század első évtizedeiben teszi le alapját a nagy fejedelem. „Úgy látszott, írja a kollégiumnak a XVIII. század első felében keletkezett, latinnyelvű, kéziratos krónikája,² hogy Isten ezt a tudományos dicsőséget (Museam hanc gloriam) a harcias Bethlen Gábor igen sok egyéb, megjutalmazandó érdemeihez akarta csatolni.” SZEKFŰ GYULA egyenesen Széchenyivel állítja őt párhuzamba, midőn szenvedélyesen küzd a nép tudatlansága ellen, a kiművelt emberfők gyarapításáért — a kezdődő abszolutizmus állami, fejedelmi beavatkozásával.³ Őt magát is olthatatlan tudásszomj hevíti. PAREUSnak, a híres heidelbergi teológusnak »Irenicum« című munkáját, melyben ez a két protestáns egyház egyesülését egyengeti, 1617-ben éjjel-nappal kezében forgatja s a tudós szerzőt igen ritka, aranypénzbeli ajándékával is megtiszteli.⁴ Gondja kiterjed a másoknak kölcsönadott könyvek sorsára is. Mikor 1621-ben udvari történetírója, BOCATIUS Kassán meghal, még harci gondjai közt is meghagyja ALVINCZI Péternek, udvari papjának, hogy a nála lévő, Erdélyből kihazott „nehány historicum opusokat... mindegyig vegye kezébe s viseljen szorgalmatos gondot reá. Ugyszintén az elhunyt fragmentáit és historica consignatióit”.⁵

¹ A dolgozat távolabbi összefüggésekre rámutató bevezető és befejező részét elhagytuk.

² *Illustris Collegii Bethleniani Albensis origo, progressus, status.* 1740. Eredeti kézirat a kolozsvári Református Teológiai Fakultás levéltárában. Musnai László n. enyedi professzor szerint Pápai Páriz Ferenc, Szigeti Gyula István professzorok és Intzédi József főkúrátor jegyzeteiből van összeállítva. Másolata a Bethlen koll. Levéltár I. kötet 61. sz. a.

³ Bethlen Gábor. Bp., 1929. 198.

⁴ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. Bp., 1906. V. 174. 179.

⁵ Szilágyi Sándor, Magyar protestáns egyháztörténeti monográfiák. Bp., 1880. 9—10.

Egy 1628. szeptember 16-i oklevél szerint a fejedelemnek rendes bibliothecarius van. BARSÍ MIHÁLY személyében, s neki évi 100 forint fizetést ad.⁶ Nem csodálhatjuk tehát, ha kollégiuma könyvtáráról és annak kezelőjéről is gondoskodik.

Nemrég szokás volt Bethlen kollégium alapítását az ő közeposztálypótló, nemesítő törekvésével kapcsolatba hozni. Ez a szempont azonban nem fedi a fejedelem gondolatvilágát. Itt elsősorban a vallási szempont az uralkodó. 1629. szeptember 2-án kelt alapító levelében, ép mint Bölcs Salamon, a földi dolgok hiábavalósága felől elmélkedik s Isten végtelen kegyelméből minden dicsőséggel, vagyonnal és hatalommal elhalmozva, csak azt tartja főboldogságának, ha kegyességének, buzgóságának valami emléket átadhatja az utókornak.⁷ Természetesen itt még csak a kollégium birtokairól, Enyedről és az ezt környező hat község földjeiről, dézmáiról, jövedelmeiről van szó; ezek mind az Ige szolgáinak és a professzoroknak bőséges nevelésére fordítandók. Könyvtáráról itt még nem beszél. De SZALÁRDI JÁNOSTól tudjuk, hogy ennek alapját is ő rakta le Gyulafehérváron.⁸ „Bibliothecát — írja — különb különb tudományokhoz tartozó, gyönyörűséges, jó könyvekkel rakottat, olyat szerzett vala ugyanazon collegium szükségére, a melynek is megszerzése sok ezer tallérokban kerülhetett. Melynek gondviselése erős hit alatt egyik ott való káptalan hűségére bízotván, regestrum szerint, amikor minémű könyveket a mesterek kikívánnak vala, kiadnák és azokat ismét az ő idejében beszédnek szorgalmatosan, minden kár nélkül, melyre a bibliothecariusnak ugyan fizetése is jár vala; sőt azt is megkísérelte a portán, hogy a Mátyás király híres, neves bibliothecáját Budáról kiszerezhetette volna, arra nagy summát is ígérvén, de a babonás nemzettől nem obtineálhatta, meg nem nyerhette volt.” Ez a feljegyzés mutatja, hogy a fehérvári, fokozatosan kiépülő kollégiumban, amely a Báthory-templom melletti megrongálódott, előbb domokosrendi, majd jezsuita zárdát és a magánosoktól vásárolt telkekből álló, elég tágas belsejét foglalja magába,⁹ ott van nemcsak a fejedelem 40 alumnusa, hanem a könyvtár is. Ennek célja az, hogy elsősorban a mesterek, tehát a középiskolai osztálytanítók számára megfelelő könyveket tartson készletben. Ma tanári

⁶ Beke Antal, Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárott: Történelmi Tár 1895. Kerekes György, Bethlen Gábor fejedelem Kassán 1619—1629. Kassa, 1943. 352.

⁷ Közli Koncz József: Prot. Közlöny 1887. 24.

⁸ Siralmas magyar krónikája (Szerk.: B. Kemény Zsigmond). Pest, 1853. 34.

⁹ III. Coll. Bethleniani 4.

kézikönyvtárnak neveznök. A könyvek beszerzéséről maga Bethlen gondoskodik, a könyvtárosról és annak fizetéséről szintén. Valószínű, hogy ez és a fejedelmi udvar könyvtárosa egy és ugyanazon személy. SZALÁRDI szerint egyik káptalani tisztviselő (levélkereső), tehát országos hivatalnok. A könyvek regestrum szerinti, pontos kezelése az első könyvtári rendtartás; ez ismét a fejedelem említett lelkiismeretességére, tudmányszeretetére vall. Mikor halála után nyolc évvel megépül a kollégium ma is meglévő, egyemeletes, tömör négyszögű épülete, a könyvtár a főtemplom melletti sekrestyébe kerül.¹⁰

Ennek állományáról nem maradtak fenn adatok. Csak azt tudjuk, hogy a fejedelem mellett a professzorok is gyarapítják. ALSTEDIUS például 1638. november 8-án elhal, kéziratait vejének, BISTERFELDnek adják át elolvasás, megőrzés végett.¹¹ Könyveinek egyrésze ma is feltalálható a kollégiumi könyvtárban. Bisterfeld 1655-i végrendeletében második feleségétől született leányára, Zsuzsánára hagyja könyvtárát, de ha ez elhal, a kollégium lesz az utóörökös.¹² Annyi bizonyos, hogy mikor APÁCZAI CSERE JÁNOS 1643 őszén Gyulafehérvárra megy, nyugodtan hozzáfoghat Alstedius Encyklopaediájának kivonatolásához, mert ezt ott megtalálhatja. Bisterfeldtől pedig könyvei mellett gazdag személyes indításokat vesz.¹³

Volt-e akkor a kollégiumnak fizikai szertára? — kérdezhetné valaki. Ismerve a természettudományoknak XVII. századbeli, alárendelt szerepét, a filozófiába való beosztását, hajlandók vagyunk a kérdésre nemmel válaszolni. Másfelől tény az, hogy a fizikai problémák tárgyalása a főiskolán elengedhetetlen. GELEJI KATONA ISTVÁN például, aki egyideig fehérvári rektor, Heidelbergben szerzi matematikai és csillagászati ismereteit s ezekről prédikációiban és leveleiben sokszor bizonyosságot tesz. Tudatosan a kopernikusi világméretet vallja s tételei, csillagászati számításai több tekintetben teljesen fedik a tudomány mai álláspontját.¹⁴ A német professzorok közül BISTERFELD az, akiről az a feljegyzés maradt reánk, hogy ő a fizika és a számtan világából titkos kísér-

¹⁰ 1711. február 18-i térképét Gio Morando Viscontitól l. Koncz József, A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története. Marosvásárhely, 1896. 496—97. l. közt

¹¹ IK. 1894. 338.

¹² P. Bod, *Historia Hungarorum Ecclesiastica*. Lugduni-Batavorum, 1890. II, 448.

¹³ Stromp László, Apáczai Cseri János, mint paedagogus. Bp., 1897. 24.

¹⁴ Gál Lajos, Geleji Katona István igehirdetése: *Theol. Szemle* 1939. 197—200. — IK. 1894. 338.

leteket hajt végre s ezért a nép előtt varázsló hírében áll. Ifjúságában megjárja Angliát és ott Bacon tapasztalati módszerével is megismerkedik.¹⁵ Tehát előadásaihoz bizonyosan felhasználja a kor kezdetleges fizikai műszereit. Ezeknek őrzéséhez pedig szer-tár kellett. Nem lehet teljes határozottsággal eldönteni, hogy az ő „Lakatos, boszorkányos könyve”, amelyről BENKŐ FERENC 1796-ban mint a kollégium féltett ritkaságáról megemlékezik, vajjon az ars Lulliana szellemében írott, bizarr képekkel és geometriai ábrákkal ellátott, filozófiai munka-e vagy amint SZILÁDY ZOLTÁN állítja, éppen a kísérletező fizika első, erdélyi tankönyve.¹⁶ Annyi azonban bizonyos, hogy az újkori természettudományok úttörője nálunk Bisterfeld professzor volt.

Az újkor hajnalát hirdető Bethlen-kollégiumra végítéletként zúdul az 1658-i tatárdúlás, amely derékban szeli ketté e fiatal, izmos, tudományos intézet életerős fáját. A szeptember 5—10-ig tartó pusztítás krónikásai, SZALÁRDI JÁNOS és ENYEDI ISTVÁN remegő kézzel jegyzik fel e borzalmas esemény részleteit.¹⁷ Mindketten megemlékeznek a „megbecsülhetetlen pénzt érő, drágalátos, nagy bibliotheca” megsemmisüléséről. A részletesebb SZALÁRDI azt is megírja, hogy ez a conservatoriummal, levél- és könyvtartó házakkal együtt a székesegyháznak dél felől való oldalában, a régi sekrestyében van. Ide falaztatja be magát egyik káptalani tisztviselő, a könyvtáros, PÁPAI JÁNOS, remélve, hogy a templom bel-sejéből nyíló, berakott ajtót a pogányság nem veszi észre. De a prédaleső nép felfedezi a sekrestyét, „ráhágák”, tehát felülről megbontják, a sok szép könyvet, leveleket, protocollumokat, fejedelmi könyveket, amiket a másik káptalani tag, TOROCZKÖZI FERENC nem vihetett el Szebenbe, a könyvtárház közepére rakva, égetik meg. Magát Pápaít ruhájától megfosztva, lóhoz kötve, korbáccsal hajtják Nagyváradig, ahol nyomorultul elpusztul, nyomavész. A leírásban először hangzik fel a vád az illetékesek (tiszttek, prefektusok, udvarbírák) ellen, hogy maguk hasznát keresve, nem mentik meg idejében az ország levéltárát és az egyháznak ezt az értékes könyvtárát. Kétszáz év múlva hasonló felelősségre vonással találkozunk.

¹⁵ III. Coll. Bethleniani 5. — P. Bod, i. m. 445. — Kvacsa János, Bisterfeld János Henrik élete: Századok 1891. 452—3, 574.

¹⁶ Benkő Ferenc, Parnasszusi időtöltés. Hetedik darab. Enyedi ritkaságok Kolozsvár, 1800. 29. — P. Szathmáry Károly, A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen főtanoda története. Nagyenyed, 1868. 70. — Nagyenyedi Album. Bp., 1926.

¹⁷ Szalárdi, i. m. 390—91. Enyedi István, II. Rákóczi György veszedelméről: Erdélyi Történelmi Adatok. Kolozsvár, 1862. IV, 272—3.

2.

A romok eltakarítása utáni, viszonylagos békében megkezdődik az újjáépítés nehéz, hősies munkája. A kollégium ifjúságát részben megölik, részben fogságba hurcolják. Nehányan Kolozsvárra mennek és ott Apáczai tanítványai lesznek. Itt működik még Apáczai idejében, 1659 óta mint vendég-professzor KÉZDIVÁSÁRHELYI PÉTER, aki előbb Bánffy Dénes udvari papja, majd Barcsay Ákos fejedelem szolgálatába lép. Ő kap először megbízást a fehérvári kollégium újjászervezésére. Rendbe is hozatja azt, amennyire teheti, sőt újból felállítja melléje a könyvtárat és a nyomdát is. De ezt 1661-ben újra feldűlják a török-tatárhadak.¹⁸

Apafi trónfoglalása végre Erdélyben békét és a kollégiumnak biztos letelepedési lehetőséget teremt. 1662. október 6-án, Székelykocsárdon kelt parancsára áttelepedik a főiskola Enyedre, ugyancsak KÉZDIVÁSÁRHELYI PÉTER vezetése alatt, aki a meghagyás értelmében a várban (kastélyban), a kollégium házaiban s a várkapuval szemben lévő, Váradi Jánostól és szomszédjától megvásárolt házakban helyezi el a tanítókat, tanulókat, előadó helyiségeket. Melléje odalép ENYEDI SÁMUEL, a váradi iskola bújdosó professzora; ő a filozófiát adja elő. Főgondnok a tudós, hitbuzgó, fejedelmi kancellár, BETHLEN JÁNOS. Rajta kívül nemsokára még három gondnok és két algondnok munkálkodik a főiskola talpraállításán.¹⁹ Híres professzorok jelennek meg a katedrákon, ezáltal már hazai születésűek. CSENGERI ISTVÁN és DÉZSI MÁRTON a teológiát, CSERNÁTONI PÁL és PÁPAI PÁRIZ FERENC a filozófiát európai színvonalon művelik és adják elő.

Természetesen a könyvtár szervezése is napirenden van. Egyelőre a könyvkiadás és beszerzés sok nehézséggel jár. A tudós KÉZDIVÁSÁRHELYI PÉTER, aki a keleti és klasszikus nyelveknek, patrisztikának kiváló ismerője, nem ad ki könyveket, mindent kéziratból tanít. Ezek közül az egyházigazgatás, AMESIUS Medulájának fejtegetése, a Jelenések könyvének magyarázata és más művei így maradnak meg a kollégium számára. De az egyik derék főgondnok, BÁNFFY ZSIGMOND tanácsúr, táblai elnök és fehérmegyei főispán, négy alumnia létesítése mellett, amíg él, szentkirályi birtoka jövedelmének tizedrészét rendeli a kollégium könyvtárának gyarapítására. CSERNÁTONI PÁL professzor pedig 1679-ben halálát közeledni érezvén, szép könyvtárát szintén e

¹⁸ III. Coll. Bethleniani 6—7. — P. Szathmáry, i. m. 65, 76, 77, 83. — Ő jegyzi fel, hogy 35 diák megy át Kolozsvárra.

¹⁹ Uo. 81—84 és III. Coll. Bethleniani 8—10.

célra hagyományozza. Ezért nevezi őt utóda, PÁPAI PÁRIZ FERENC búcsúversében a „Múzsák előre látó és nagylelkű Atlasának”. Ugyancsak ő jegyzi fel, hogy a kollégium már több házat vásárolt a maga céljaira a Miriszló felé forduló utcában, melyek közt különösen az említett Váradi-féle ház magaslik ki, a közepén felállított haranglábbal, ahol az igen tágas auditorium és az eléggé felszerelt könyvtár van. Ez utóbbi Pápai szerint kb. 1600 újabb keletű könyvet tartalmaz.²⁰ A gondnoki karnak figyelme is kiterjed erre az áldott intézményre. Az 1671. október 28-án kelt s a professzorokhoz intézett utasításában, a tanmenetre és gazdálkodásra vonatkozó pontok között, ez is olvasható: „Az bibliotheca is nem kicsiny költségben állván az collegiumnak, arra is ő kegyelmek szorgalmatos gondot viseljenek, onnat is az collegiumnak kára ne következék.”²¹

A nem nagy, de gondosan kezelt könyvtár mellett alig történik említés a fizikai műszerekről. PÁPAI PÁRIZ FERENC ugyan boldogan írja naplójában, hogy 1681-ben előadta a metafizikát és általános fizikát. 1682-ben pedig hozzákezd a speciális fizika tanításához is. De tanítványai 1698-ban már a miatt panaszkodnak a főgondnokoknak, hogy „a physicát sine fructu tanítja, az auctoritatem, melyet Isten jóvoltából felvöttünk, nem premálja, maga irogat iminnen, amonnan; azonban physicát tanítván, ő kegyelme soha egy physica demonstratiót nem tészzen vagy spherán vagy mágnesen, aut secus, soha egy physica disputatiója nincsen... 6 és 7 esztendőktől fogva”.²² A helyzet tehát az, hogy Erdélynek akkor leghíresebb polyhistora megunta az ifjúsággal való foglalkozást. Hiszen a teológia és filozófia tanításában is hanyag. Pedig, amint a beadvány mutatja, van a kollégiumnak földgömbje és a mágnesség bemutatására való felszerelése. Aki e nagy erdélyi tudósnak sajátos, földi és eszményi vonásokból összetett jellemét, rengeteg, közéleti elfoglaltságát ismeri, az nem lepődik meg e levél olvasásakor. Ha az ifjúságnak igaza is van, ez nem kisebbítheti Pápai Pariz Ferenc tudományos és egyházi érdemeit.

A korszak záróköve itt is egy tragédia: Enyednek a kuruc háború alkalmával történt kétszeri feldúlása. Az 1704-i virágvasárnapi rablás és gyujtogatás, amelyet Tige császári vezér katonái és rendetlen utócsapatai visznek végbe, egyelőre csak a várat,

²⁰ Pápai P. Ferenc állítólagos kézírata: *Illustris Collegii Albano-Enyediensis origo et progressus* (1692-ig). 3, 4, 6, 14 (Kolozsvári Ref. Teológia levéltára).

²¹ Történeti adat. Közli Koncz József, *Prot. Közlöny* 1886. 64, 76.

²² Naplóját közli Koncz József: *IK*, 1892. 512. Leveleit közli Dézsi Lajos: *IK*. 1899. 305.

egyházi épületeket és kollégiumot égeti fel, polgárokat és deákokat pusztít el, vagyont rabol. De a legföltettebb értékeket nem bántja. Az 1707-i támadás azonban, amely a kurucoktól kiürített, védtelen városra zúdul, már súlyosabb veszteségeket okoz. Egy kis leányka, akit a Rabutin seregében lévő rácok kényszerítenek erre, megmutatja azt a földalatti helyiséget, pincét (Cserei Mihály szerint kriptát), ahova a kollégium pénzét és drága bibliothecáját a professzorok elrejtették. A rácok felbontják, megbecsülhetetlen sok értéket találnak benne, mind elprédálják, a könyveket egyben szagatják. „Igy romlék meg a gyönyörűsége, enyedi református collegium s nem is épül meg talán soha úgy, amint volt” — írja keserű szívvel CSEREI MIHÁLY.²³

Szerencsére ez a sötét jövődőlés nem teljedik be. A három professzor közül PÁPAI Szatmáron, ENYEDI ISTVÁN Nagybányán telepedik meg két évig, a harmadik, KOLOZSVÁRI ISTVÁN pedig, miután szekere eltört, el sem menekül, visszatér Enyedre. A diákok közül ötön szintén Szatmáron bujdosnak. A többiek elszélednek. A Partiumban élők a szatmáriak jóvoltából s a kollégium debreceni taxájából tengetik magukat. Enyedit Nagybányán anyja tartja. Mikor visszatérnek, 1709 február havában, újból elől kell kezdeniök mindent. Enyedi elhal 1710-ben, Pápai pedig szörnyen rozoga lakásának rendbehozatalával, fizetési hátralékai felhajtásával, az alumnusok és osztálytanítók részére járó pénzek kieszközlésével bajoskodik. „A más két collegiumban sine defectu kiszolgáltatatik a sallarum, mi csak nyögünk, senki örömmel tisztét nem teheti” — írja GR. TELEKI SÁNDOR főgondnoknak.²⁴

Lehet-e ilyen körülmények közt a tudományos gyűjtemények sorsával törődni?

3.

Időközben az erdélyi református egyház egyik főhatósága, a főkonzisztórium, 1709-i nagyszebeni gyűlésében, újrászervezkedik és az elesett főiskolák gondnoki karát GR. TELEKI SÁNDOR, NEMES JÁNOS és SZILÁGYI ANDRÁS buzgó református urak kinevezésével ismét megalkotja. A vezető főgondnok megválasztása szerencsésnek bizonyul. Pápai Páriz Ferencsel együtt kezdik meg külföldön a kollégium számára való könyöradomány-gyűjtést s a régi stipendiumok felelevenítését. Az angliai 11.200 font sterling adománnyal hozzáfoghatnak most már az építkezéshez.²⁵ Persze ez

²³ Újabb Nemzeti Könyvtár. Pest, 1852. 335, 386.

²⁴ P. Pápai levelei 309, 310, 320—22. — III. Coll. Bethleniani 16.

²⁵ III. Coll. B. 18. Levelek 311—8.

még egyelőre lassan halad előre. Még 1722-ben is, mikor a főiskola első, részletes vagyonevtára egy vaskos kötetben elkészül, az elhelyezkedés nem egyöntetű, összetoldott házak szobáit, épületeit, sőt pincéit használják fel különböző célokra. Még tanterem is van pincében elhelyezve.²⁶ Végre 1736-ban megépül az 1849-ig fennálló, új négyszögű emeletes épület.

A könyvtár ügye e korban először az 1717. február 10-i kúrtori utasításban bukkan fel; ezt a Nagyszebenben székelő főkonzisztórium adja ki.²⁷ Ennek 12. pontja elrendeli, hogy a jószágokról szóló leveleket egy kétkulcsú ládában helyezték el, s ezt tegyék be a kollégium tékájába. A 16. pont pedig kimondja, hogy a magtárt, a boltos tékát, tékarius házát javíttassák ki, a professzorok meg ne szorítsák az ifjúságot, abban lévén a kollégium dicsősége, fényessége, ha mentől felesebb számmal virágoznék a tanulók serege. Tehát 10 évvel az elmenekülés után már ismét annyi a diák, hogy megnyugtató elhelyezésük érdekében az addig elhanyagolt mellékhelyiségeket, többek közt a könyvtárt és a könyvtáros házát ismét használható állapotba kell tenni. Ez a feljegyzés mutatja, hogy a kuruc háború alatt nem pusztult el minden könyv, amint Cserei írja, hanem jó része megmaradt és úgy szaporodik, hogy számukra külön hely és alkalmazott szükséges.

Az első nagyobb adományokat a könyvtár gyarapítására most TELEKI JÓZSEF főgondnok és özvegye, ÁRVA BETHLEN KATA adja. Az első, az ú. n. Telekiana Theca néven külön csoportban van, a második, amiről Bod Péter különös gyönyörűséggel emlékszik meg és állandóan szemmel tartja, a Magyar Theca. Ez az 1747-i katalógus szerint 332 művet tartalmazott 337 kötetben. De 1796-ig még 42 író 63 művét, BOD PÉTER pedig saját gazdag könyvtárából 32 szerző 41 művét csatolja hozzá. Ezek szinte kizárólag magyar nyelvű (eredeti vagy fordított) teológiai, orvostudományi, jogi és szépirodalmi munkák, tehát a XVIII. század egyik legjelentősebb Régi Magyar Könyvtárának tekinthető.²⁸ „A gyűjtemény gazdag földi javakra, magas irodalmi színvonalra, fenkölt lélekre, kizárólagosnak mondható vallási iránya: az égbe néző s vigasztalást kérő, árva nagyasszony mély hitére, Istenben való csendes meg-

²⁶ Ezt a gondos összeírást a kollégium kéziratára őrzi. Ott használhattam 1938-ban. L. Musnai László, Aiud—Nagyenyed és református egyháza. Nagyenyed, 1936. 48.

²⁷ Prot. Közlöny 1889. 94—5.

²⁸ Benkő, i. m. 40—1. — Az 1747-i székelyudvarhelyi (ref. kollégiumi) katalógust Lukinich Imre és Köblös Zoltán közli az EM. 1907. 29—48. lapján. Az 1752-i marosvásárhelyit pedig B. K. P. EM. 1908. 162—90 a Teleki levéltárból.

nyugvására mutat. Viszont, ha végső intézkedését nézzük, meg kell látnunk a jövő reménységét” — írja róla egyik ismertetője, KÖBLÖS ZOLTÁN.

Az istenfélő, bibliás, főrangú házaspár példáját mások is követik. A status egyik főgondnoka, BR. BÁNFFY ZSIGMOND tanácsúr és főispán „feles számu juridicus” könyveket adományozván, megveti alapját a Banffyana Thecának. Két orvosdoktor: BOROSNYAI MÁRTON és ZÁGONI GÁBOR szakdolgozataikat szintén a kollégiumnak hagyják, és létre jön a Borosnyaiana vagy Medica Theca.²⁹ A professzorok, PÁPAI PÁRIZ IMRE, AJTAI ABÓD MIHÁLY, BENKŐ FERENC S a két KOVÁCS JÓZSEF végrendeletükben könyveik nagyrészét szintén ide juttatják.³⁰ A kollégium lesz örököse BÁRÓCZI SÁNDOR testőrezredes és GR. BETHLEN ELEK kamarás és guberniumi tanácsos, kiváló történettudós könyvtárainak.³¹ És ki tudná felsorolni azt a sok „névtelen” adakozót, akik egy-egy falusi parókia „múzeumaiból”, tékás polcairól mind-mind a féltett főiskola szellemi kincses házát gazdagítják?³² Maga a kollégium is Bibliotheca Fundussából állandóan szaporítja a különböző szakmabeli latin, görög, francia, német és magyar könyvek számát, úgyhogy 1796-ig már az állomány 4955-re emelkedik.³³ Van ekkor a kollégiumnak rendes, gondos bibliotékáriusa, BODOLA JÁNOS, teológiai professzor, a későbbi püspök személyében. Alatta vice- vagy tógás deáktékáriusok segédkeznek az anyag elrendezésében és kikölcsönzésben. A két könyvtári helyiség a nagy auditóriummal az Apafi alatt épült kollégiumban van. Ez évben jelenik meg a főkonzisztórium részletes utasítása a tógás és publicus diákok, kifejezetten pedig az ifjúsági tisztviselők viselkedésére vonatkozólag. Itt szerepel a bibliothecarius is, akiket a professzorok az iskolai tanácsban választanak és felesketnek. Kötelességük a felügyelő professzor irányítása szerint a könyveket híven kezelni, kiadásukról és

²⁵ Borosnyai Halléban nyer diplomát 1725-ben [Benkő, i. m. 37], Zágoni Bécsben tanul, de Utrechtben szerzi a doktorátust. Itthon előbb a gubernium szolgálatába lép, majd Marosvásárhelyt hal meg 1787-ben [Halmágyi István naplói és iratai: Mon. Hung. Hist. Írók. XXXVIII. Bp., 1906. 251. — Szinnyei József, Magyar írók élete és munkái. Bp., 1890. XIV. 706].

³⁰ Életrajzukat l. P. Szathmáry, i. m. 300—318. Ajtai Abodról még Török István, Prot. Közlöny 1888. 269, 298.

³¹ Utóbbi 1841-ben hal el Pesten [Lukinich Imre, A bethleni Bethlen család története. Bp., 1927. 555—6].

³² A nevesebb adakozók felsorolása a Nagyenyedi ev. ref. Kollégium könyvtára vázlatos jelentésében: M. Könyvszemle 1884. 88.

³⁸ Sajnos, Benkő nem jelzi, hogy ez a szerzőkre vagy a kötetekre vonatkozik. Az utóbbi a valószínűbb.

a befolyó pénzekről elszámolni.³⁴ Féltett kincse a könyvtárnak 16 ritka régi könyve, amelyek közt két arab Alkorán, 5 ősnymtatvány s egy szingaléz Biblia is van. Továbbá a kéziratok gyűjteménye egy üveges szekrényben, szíriai, kínai, török, latin és magyar nyelven. A legrégebb ezek közül az 1462-ben kelt kézirat, az a Régi Magyar Krónika, amelyből Turóczi a maga krónikájának első részét szóról-szóra kiírta.³⁵ A következő évek, a XIX. századbeli nemzeti fellendülés évtizedei rohamosan gyarapítják, vétel és ajándékozás útján a könyvek számát, úgyhogy Szász Károly szerint 1848-ig elérte a 21.060 kötetet, de br. Kemény Gábor 36.000 kötetre becsülte. Helye most az 1830-as években épült, új kollégium piac felőli szögletének négy szobája és két részfolyosója, tehát körülbelül ugyanaz a hely, ahol most is van. A fejlesztés érdekét szolgálja a téka malom-jövedelme; ezt minden évben e célra kell fordítani.³⁶ Megkapja 1798-ban a Bod Péter és Benkő József kéziratait, ezek felbecsülhetetlen értéket képviselnek.³⁷

A XVIII. század természettudományos érdeklődése hatalmas indítást ad a fizikai és természetrajzi szertárak kiépítéséhez, gyarapításához. A főkonzisztórium által kiküldött, ú. n. Litteraria Comissio 1769-ben szabályozza az akadémiai szakoknak, a teológiai, filozófiai és filológiai osztályoknak tantervét is. A filozófiai szakon a bölcsészeti és számtani tantárgyak mellett ott találjuk a kísérleti fizikát, csillagászatot és geográfiát is. Minthogy a Bizottság a kollégiumok által benyújtott vélemények alapján dolgozott, tulajdonképpen csak az egyes helyeken fennálló tanrendet teszi általánossá.³⁸ Ma már elfogadott történeti tény, hogy Nagyenyeden, sőt egész Magyarországon a kísérleti fizikát rendszeresen először MAROSVÁSÁRHELYI TÖKE ISTVÁN dolgozza fel egy 1736-ban, Nagyszebenben megjelent művében. Ennek hat tábláján száznál több kísérleti eszköz látható, sőt az előlapon, ahol a tudós professzor van ábrázolva, amint a távcsővel az ég titkait vizsgálja, ott áll előtte egy enyedi tógás diák is korbá ruhában. A Bethlen-kollégiumnak tehát már ekkor jól felszerelt fizikai szertára van; erről különben BENKŐ FERENC is megemlékezik. De hozzá teszi, hogy e drága műszerek az illető professzor (akkor II. Kovács József)

³⁴ Eredeti, nyomtatott példány a kolozsvári Ref. Teol. Fakultás levéltárában.

³⁵ Benkő, i. m. 29—42.

³⁶ P. Szathmáry, i. m. 284—6. — Szilágyi Farkas, Nagyenyed pusztulása 1849-ben. Nagyenyed, 1891. 97.

³⁷ Benkő, i. m. 98.

³⁸ P. Szathmáry, i. m. 181—7.

házánál őriztetnek.³⁹ Minthogy a geográfia is előadandó, megkezdődik a *historia naturalis*, tehát a természetrajz, ásványtan, növénytan és állattan körébe vágó tárgyak gyűjtése. Ezt a munkát szintén Tőke professzor indítja meg és folytatják utódai: GALAMBOS MIHÁLY és BENKŐ FERENC. Benkőtől származik az első nagy mineralógia is (1786). E két tudósnek hagyatéka mellett Bethlen Gergely főgondnok 1796-ban egy 1836 nagyobb és igen sok apró darabokból álló kő- és ércgyűjteményt, a híres DR. GYARMATHI SÁMUEL pedig 36 kötetből álló növénygyűjteményt ajándékoz a kollégiumnak. Külön szekrényekben gyűlnek a régiségek, mind a római korból, mind a magyar történetből. És a ritkaságok, melyek az ú. n. *Myrothecium* név alatt vannak csoportosítva. Az elsőben egész sereg római feliratos kő, Isten-szobor („bálványok”) s a régi erdélyi fejedelmek, főurak s professzorok képei, temetési táblái, címerei, pénzgyűjtemény, stb., a másodikban távoli világ-részek vagy az őskor állatai és a természet szeszélyéből született különösségek, szörnyalakok, kövületek. Itt láthatók a sokat emlegetett, legendaszerű tárgyak: Attila pipája és koppantója, Munkács csákója, Ninivé és Murány várának kulcsai, Lehel sarkantyúja, Bisterfeld professzor boszorkányos könyve, Lót feleségének nyelve, stb. Mindezek, egyes különösen értékes tárgyakat nem tekintve, az 1775-ben épült új kollégiumban vannak külön-külön, üveges vagy nyitott szekrényekben igen gondosan kezelve. Benkő, aki saját régészeti, néprajzi és természetrajzi gyűjteményeiről is beszámol, részletes utasítást ad a füveskönyvek készítésére, a madarak kitömésére („töltésére”) és eltartásukra vonatkozólag. A *Nummismatica theca* kezelője a híres HERPEI ÁDÁM, a *historia* professzora. Egyes képek festőiről is olvasunk: az egyik Bethlen Gábor-kép Abrudbányai Floka Sándor, a Bethlen és Apafi kettős kép alkotója Bája István tógátusdeák.⁴⁰ Ugyancsak e korban él az a Kóréh Zsigmond nevű székely diák-festő, aki 1784-ben a fogoly Horiát is megörökíti egy képen. Ezt az egyetlen hiteles képet a kollégium 1935-ben a Horia-jubileum alkalmával a bukaresti Román Tudományos Akadémiának adományozza.⁴¹

A Benkő Ferenc által egész haláláig, 1815-ig szorgalmasan szaporított táruk állományát SZILÁDY ZOLTÁN 12.000 darabra teszi s akkor páratlan jelenségnek, a legelső szakszerűen kezelt

³⁹ Szilády Zoltán, *Az első magyar múzeum. A Bethlen kollégium gyűjteményei: Nagyenyedi album.* Budapest, 1926, 212—4. — Benkő, i. m. 51.

⁴⁰ Benkő, i. m. 27—98.

⁴¹ Musnai, i. m. 59—60.

magyar múzeumnak nevezi.⁴² Erdély szellemi életének gazdagításában valóban felbecsülhetetlen szerepet tölt be. Itt tanulja az exakt tudományokat az európai hírű FOGARASI PAP JÓZSEF, SÍPOS PÁL és BOLYAI FARKAS, itt kedveli meg a botanikát BENKŐ JÓZSEF és GYARMATHI SÁMUEL. A könyvtárban egy égőszemű székely diák, KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR olvassa a régi kéziratok krónikákat és tanulmányozza Hegedüs Sámuel professzor útmutatása mellett nemzetünk östörténetét.⁴³ Itt növekednek a SZÁSZOK, a zseniális apa és gyermekei, KEMÉNY ZSIGMOND és MIKÓ IMRE. Pályafutásuk szilárd, tudományos és hitbeli fundamentumát a Bethlen-kollégium rakja le.

Mikor az 1848/49-i háborús pusztítás rászakad az ősi főiskolára, nem csak egy tanintézetnek, de Erdély tudományos életének főütőerét is elmetszik. A közvetlen, megelőző években a könyvtár mellett különösen a természetrajzi szertárt gyarapítja Erdély híres ornitológusa, ZEYK MIKLÓS professzor 236 kitömött madárral; ezeket assistensével, majd utódával, JANCSÓ JÓZSEFFel együtt preparálják. Az új fizikai műszerek, 2000 frt értékben, ép akkor érkeztek meg ládáikban s kicsomagolásra vártak.⁴⁴ A jámbor, tudós-munkát hamar félbeszakítják az Erdélyre zúduló, forradalmi események. 1848. november 5-én Gedeon császári vezér szétszórja a sebtiben felállított magyar hadsereget, a Nagyenyed vidékére siető, székely csapat pedig Radnótnál szenved vereséget.⁴⁵ Mindenki most a fővárost, Kolozsvárt félti. November 8-án rendelet érkezik Enyedre az ottani katonai parancsnoktól; ezt a főispán azonnal kihirdeteti. Ez megparancsolja a város azonnali kiürítését s a féltettebb állami, megyei és kulturális kincseknek elszállítását, a lakosság Kolozsvárra költözését. De ez, a rémhírek miatt, fejvesztett meneküléssé változik. A katonaság, városi és megyei vezetőség mellett a püspök: Antal János, s a professzorok: Bodola Sámuel, Zeyk Miklós, Incze Dániel, Mihályi Károly, Vajna Antal, Farnos Károly Kolozsvárra húzódnak.

A gazdátlanul maradt kollégiumban a tudományos gyűjtemények közül legelőször az érem- és pénzgyűjtemény pusztul el, azután az ásvány- és állattár kerül sorra, végre a csillagászati és

⁴² L. említett dolgozatán kívül a Bethlen kollégium 1903—1904. évi értesítőjében közölt jegyzéket 22—36.

⁴³ Musnai László, Körösi Csoma Sándor ismeretlen élete: Prot. Szemle 1939. 406—9.

⁴⁴ Szilády Zoltán, Bethlen kollégiuma és a természettudományok. A koll. Értesítője 1904. 19. — P. Szathmáry, 339 drb. madár és 6 emlős kitömését tulajdonítja Zeyknek [i. m. 289—91].

⁴⁵ Szilágyi F., i. m. 14—22, 97—107.

fizikai eszközöket csomagolják össze a szász nemzetőrök és szállítják el a városból. A könyvtár és a tudományos gyűjtemények maradványai 1849. január 9-én semmisülnek meg. Csupán a kollégium alapító, adomány- és adós-levelei maradnak meg; ezeket egy ládában, egy borospincében ássák el és később Kolozsvárra szállítják őket. De oda lesz a gazdag püspöki levéltár is az ott őrzött, pótolhatatlan oklevelekkel, protocollumokkal együtt.

SALAMON JÓZSEF nyug. teológiai professzor és iskolatanácsos egyik, 1866. december 31-én Zilahról kelt levelében ezt írja Szilágyi Ferencnek Antal János püspökről és utódáról, Bodola Sámuelről: „Mindketten együtt szaladtak el Enyedről s egyik sem menté még e püspöki archivumnak csak azon részét, mely egy vasas ládában volt s a nagy fejedelmek adomány leveleit, egyéb ritka írományait foglalta magában.”⁴⁶ Ugyanez a szemrehányás ez, mint amit Szalárdi az 1658-i pusztuláskor a gyulafehérvári, fejedelmi udvar tisztjei ellen felhoz. A kollégium történetírója ezzel menti ez utóbbi pusztulást: „Senkinek sem jutott eszébe, hogy a XIX. század közepén legyen kormány, hogy ezt végrehajtani engedje.”⁴⁷ Mi azonban, akik még műveltebb világban élünk és átértük évezredes és évszázados műemlékek, múkincsek pusztulását, nem lepődünk meg a belső ellenségeskedést szító Habsburg-uralom e szomorú emléke miatt.

De vajjon gondosabb, elővigyázatosabb őrizői vagyunk-e még meglévő történelmi emlékeinknek, gyűjteményeinknek?

4.

Mint tudjuk, Enyed és kollégiuma ezt az utolsó pusztító csapást is kiheverte. Ha ma közeledünk e sokat szenvedett városhoz, már messziről elénk ragyog a Bethlen-kollégium impozáns, kétemeletes főépülete, amelyet még a Pápai Páriz Ferenc rektorsága idejében gyűjtött, angol pénz maradványából, 1885-ben emeltek gondos kezek.⁴⁸ Bent pedig az egyes épületekben ott látjuk az egyes tagozatokat: az elemi iskolát, a tanítóképzőt és a gimnáziumot. Túl a Maroson pedig, Csombordon most székely és bánági gazda-ifjak szívják magukba a tudás és a hit áldásait a nagy fejedelem szellemében. És élnek, bár megfogyatkozva, a tudományos gyűjtemények.

⁴⁶ Török István, A kolozsvári ev. ref. collégium története. Kolozsvár, 1905. II. 285.

⁴⁷ P. Szathmáry, i. m. 292.

⁴⁸ Parádi Kálmán, Az ev. ref. erdélyrészi egyházkerület fő-, közép- és elemi iskoláinak állapotrajza. Kolozsvár, 1896, 18—9.

Kiknek köszönhetjük ezt a csodát? Isten után annak a néhány elszánt lelkű egyházi és világi, vezető embernek, akik minden akadályt legyőzve, új életet teremtettek a romok felett.

Már az 1850. év tavaszán hazatér INCZE DÁNIEL teol. tanár és VAJNA ANTAL paedagogarcha, tanvezető professzor és hozzáfognak az elemi és középosztályok szervezéséhez. Ősszel már otthon van MIHÁLYI KÁROLY, ez a melegszívű, költői lelkű, filozófia professzor is. A tanulók számai — az osztályok fokozatos kiépítésével — folyton emelkedik, 1850-ben 48, 1851-ben 96, majd a Székelyföld tanulóinak megérkezése után 1852-ben már 254 kisebb-nagyobb diák zaja veri fel a lassanként megépülő kollégium csendjét. Előbb csak elemi és gimnázium, 1858-ban tanítóképző, 1862-ben pedig a teológiai, jogi és filozófiai szak is megkezdte működését. A tanulók száma az 1867—68. iskolai évben már 1080. Alig húsz év alatt a kollégium tehát talpra áll.⁴⁹

A folyton szaporodó professzor és diáksereg nem nélkülözheti a tudományos gyűjteményeket sem. Megkezdődik a könyvtár restaurálása. A forradalmi idők lezajlása után a vidékről 500 és néhány kötet megrongált könyvet szednek össze. Erdély lakossága a főiskola fölszólítására egyet-mást visszaszolgált, csak onnan, ahova a legtöbb könyvet és gyűjtött anyagot vittek el, nem jön vissza semmi.⁵⁰ Az ajándékozások megörökítésére a főkönyvtári lajstromkönyv első lapjai szolgálnak. 1877-ig már 35 adakozó neve van itt feljegyezve. A régi és újabb könyvek száma pedig 7000 mű és 9600 kötet; ebből 27% teológiai, 24% pedig klasszika-filológiai. A többi megoszlik az egyes szakok közt. Az adományozók közül kiemelkedik GR. MIKÓ IMRE főgondnok, aki elhunyt fiának, Ádámnak szánt klasszika-filológiai szép könyvtárát adja kedves Alma-materének, hogy „terjessze annak ifjúsága közt az alapos tudást, a tisztult ízlést, a classicai műveltséget. Az azokban lévő nagy eszmék, nemes polgárjellemelek, dicső életpéldák vezéreljék jóra és szépre, ápolják a bölcs és tevékeny hazaszeretetet... óvják meg a szellemi és erkölcsi süllyedéstől.”⁵¹ A többi adakozó közül megemlíthetjük ZEYK KÁROLY főispánt, SALAMON JÓZSEF professzort és NEMEGYEI JÁNOS egykori professzor utódait. Végül a Magyar Tudományos Akadémiát, mely évenként megküldte mindig kiadványait. Maga a kollégium minden professzori tanszék (10) után 50—50 frt felhasználását engedélyezi e célra. Birtokai

⁴⁹ P. Szathmáry, i. m. 320—2.

⁵⁰ A nagyenyedi ev. ref. collégium könyvtára: M. Könyvszemle 1884; 1886. 89 kk.

⁵¹ I. h. 95

növekedésével egyenes arányban nő a könyvtár állománya is. ERDÉLYI PÁL 1912-ben megállapítja, hogy az itteni nagy könyvtárak közt a Bethlen-kollégiumé 1885-től 1910-ig 17860 könyvről 40156-ra gyarapodott; ez 124%-os növekedést mutat. Ez az annyi viszontagságot látott főiskolai könyvtár újjászületését hirdeti.⁵² A legutolsó adatot az 1921—22. évi kollégiumi értesítő közli. Ekkor a könyvtár állománya: 24.754 mű, 53676 darab. Gyarapodás ez évben 85 mű, 116 darab.⁵³ A könyvek közt igen nagy értéket képvisel az a 20 ősnymtatvány, 141 kötet hungaricum és 655 kézirat, amelyek részben a nagy pusztulásból kerültek vissza, részben adományok. Főként Mikó Imre adott ősnymtatványokat — 19-et.⁵⁴

Az érem- és régiségtár újjászületése ugyancsak az ő nevéhez fűződik. 1863-ban kelt adománylevelében mélységes hálával emlékezik meg arról, hogy tanuló korában milyen bámulattal nézte a főiskola gazdag éremgyűjteményét. „Akkor szerettem meg — írja — a történelmet s ott ébredt fel a gyűjtés vágya lelkemben.” Ezért teszi le „hála tartozása némi törlesztésül” szép pénzgyűjteményét a kollégium régiségtára számára.⁵⁵ A tár újjászervezője P. SZATHMÁRY KÁROLY, kinek munkáját HERPEI KÁROLY, FOGARASI ALBERT és BODROGI JÁNOS folytatja. Különös figyelmet érdemelnek a környékbeli ásatások (Marosgombás), amelyek nemcsak szkíta és római, de régi magyar sírokat is hoznak napvilágra és helyeznek el a kollégiumban. A gyűjtemény 1922-ben 905 darabból áll s az első világháború emlékei leltározását is munkába veszik.⁵⁶

A természetrajzi szertár különösen az ásvány-földtani és az állattani szakokban mutat fel hatalmas gyarapodást. Az első gazdagítása HERPEI KÁROLY nevéhez fűződik; ő szívós kutatással, törhetetlen buzgósággal gyűjti össze és dolgozza fel Alsófehér megye geológiai adatait s azt a 36000 ásványt, amely örökre hirdeti az ő nevét. Közülük két kövületet: Clypeaster Herepeii és Cerithium Herepeii-t a tudományos világban az ő nevével neveznek el. Mint tanár istenáldotta nevelő, aki csodálatos lelkesedést tud tanítványai lelkébe önteni a természetrajz iránt. De népe árulójának szidja azt, aki leckéjét nem tanulja meg vagy őt kérdezésnél ki akarja játszani.⁵⁷ Tanítványa, FENICHEL SÁMUEL tőle veszi az in-

⁵² Az erdélyi könyvtárakról: EM. 1912. 147—8.

⁵³ Bethlen kollégium értesítője 1922. 25.

⁵⁴ Nagyenyedi album 232.

⁵⁵ M. Könyvszemle, i. h. 93.

⁵⁶ Nagyenyedi album 233. — Koll. Értesítője 1921—22. 25.

⁵⁷ Szilády Zoltán, Bethlen kollégium stb. 20. — Fogarasi Albert,

dítást új-guineai utazásához s innen küldi el az ősi kollégiumnak trópusi lepke- és rovargyűjteménye egyrészét. Szorgalmas gyűjtő még ELEKES KÁROLY a Meleus Elekesi nevű bogár felfedezője és SZILÁDY ZOLTÁN, aki különösen a rovar-gyűjteményt szedi rendbe. Nevét az Anophtalmus Sziládyi (szemnélküli bogár) viseli. Ez a tár nemsokára 5000 darabból állott s vetekedett bármelyik kisebb, egyetemi gyűjteménnyel.

A néprajzi gyűjteményekből, mely 1904-ben készül, kiemelkedik a LÁZÁR ISTVÁN és SZILÁDY ZOLTÁN tanárok által gyűjtött »Erdély régi tűzhelyei« című sorozat, a sok szép hímzés és a Fenichel által hagyományozott 100 darab ausztráliai tárgy. A fizikai szertár 1922-ben 806 darab műszert foglalt magában.⁵⁸

Tehát mind a könyvtár, mind a többi gyűjtemény méltán tarthat számot a tudományos világ további érdeklődésére és támogatására.

Décsei Károly és Herepei Károly emlékezete. Nagyenyed, 1907. 25—7. Bodor János, Utam... Kolozsvár, 1936. 350.

⁵⁸ Szilády, i. h. és Nagyenyedi album 233. — Koll. Értesítője 1921—22. 25.